

IRODALOMTUDÓS HÁBORÚ UTÁN

P O M O G Á T S B É L A

Az élő irodalomnak mindig igen fontos feladata és törekvése, hogy kialakítsa a szellemi hagyományokkal való viszonyát: megtagadja, tehát megtörje ezeket a hagyományokat, avagy éppen megtalálja a közvetlen és régebbi múltnak azokat a jelenségeit, amelyekhez mint hagyományhoz kötődni tud. A hagyomány megtalálásának és fenntartásának ezt az utóbbi követelményét a posztmodern irodalom is igen érzékenyen érvényesíti, minthogy a posztmodern irodalom és irodalomkritika éppenséggel határozott és bensőséges kapcsolatot épít ki mindazzal, amit saját előzményének, saját hagyományának tekint. (Mint ahogy mindez különben így történt a tizenkilencedik századi romantika vagy a huszadik századi avantgárd önmeghatározása, szellemi identitásának nyilvánítása alkalmával is.)

Az irodalom élettörténetében bekövetkező változások ilyen módon mindig a hagyományra reflektálnak, és a hagyomány elutasítása – vagyis egy új irodalmi ízlés, doktrína és poétika kezdeményezése, meghonosodása – valójában nem más, mint egy másfajta, a korábban követettől eltérő hagyomány feltárása és kanonizálása. „Az élő irodalmiság számára – mondja *Hagyománytörés* című kötetében Bányai János – az elszakadás az elretentő példaként értett »hagyománytól« csak egy másik hagyomány, egy másik értékrend felfedezésének útján lehetséges. Az elszakadás tehát a hagyomány feltárása, nyitottá tétele.” Bányai ugyanakkor különbséget tesz a hagyománytól történő „elszakadás” és a hagyomány „megszakítása” között, midőn az imént idézett gondolatát a következőképpen folytatja: „A megszakítás viszont erőszakos hagyományválasztás a tekintély elve alapján. Az elsőt (tudniillik az »elszakadást« P. B.) maga az irodalom végzi el, az utóbbit pedig – bármennyire is lesújtó – az irodalomtörténet és az irodalomkritika. Ahogy 1948 után a megszakítás mű-

veletét a felejtés stratégiájának kidolgozásával el is végezte. Az elhallgatás és az elhallgattatás árán.”

Bányai hagyományfelfogásának, legalábbis az én véleményem szerint, az ad igazán fontosságot, hogy a kortárs irodalom értelmezését (megértését) nem tudja elképzelni a hagyomány értelmezése (megértése) nélkül. Ahogy ő mondja: „a megértés stratégiája nem dolgozható ki az emlékezés, a megőrzés, a megóvás és az ezzel egyidejű elszakadás stratégiája nélkül. Az élő irodalom megértésének nincsenek horizontjai a hagyomány megértésének horizontjai nélkül”. Az elmúlt évtizedben valójában léptek fel olyan irodalomértelmező kísérletek, amelyek a jelen irodalmi törekvéseinek legfontosabb tulajdonságát, szinte kötelességét abban látták, hogy minden tekintetben utasítsák el a közelmúlt és a múlt értékeit (mindazt, amit akkor értéknek tekintettünk), radikális módon „törjék meg” a hagyományt, és hozzanak létre merően új irodalmi kánont, amely semmiben sem emlékeztet a régre. Bányai János „megértési stratégiája” ettől nagyon is különböző szemléletre, irodalomfelfogásra támaszkodik, és a *Hagyománytörés* írója igenis a „hagyományok megértésének horizontján” keresi azt a racionalitást, amelytől az irodalomértelmezésnek természetesen sohasem szabad elszakadnia.

Bányai János kisebbségi: vajdasági, újvidéki irodalomtudós és irodalomkritikus, és ez a személyes pozíció természetesen kihat a hagyományteremtés, a hagyományápolás és a kánonképzés folyamataira is. Minderről nemcsak imént idézett esszégyűjteményének *Lehetséges-e a kisebbségi irodalmak (modern, posztmodern) „teóriája”?* című írása tanúskodik, hanem az ezt megelőző *Kisebbségi magyaróra* című tanulmánygyűjteménye is. Ez a tanulmánykötet ugyanakkor azt a pozíciót is rögzíti, amelyben a vajdasági magyar irodalomnak el kell helyezkednie a jugoszláviai háborúk: Szarajevó és Vukovár – és most már Kosovo – után. A vajdasági magyar irodalom ugyanis sem státusában, sem identitásában már nem lehet az, ami a hatvanas és a kilencvenes évek között volt, midőn meglehetősen nagy biztonság, következőképp biztonságos öntudat birtokában végezhetette maga vállalta feladatait.

De maradjunk egyelőre a kisebbségi irodalomtudós és irodalomkritikus helyzetének és tennivalóinak mérlegelésénél. A kisebbségi (így a vajdasági) magyar irodalmak elkötelezett kritikai értelmezője és gondozója előtt gyakran két téves út nyílik meg: Az egyik a túlértékelésé, amely abból adódik, hogy a kisebbségi közösség nemzeti identitását elsősorban az irodalom tartja fenn, és így nemegyszer az esztétikailag értékelhető művek körén kívül eső művek is kitüntetett értékelést kapnak, annál az egyszerű oknál fogva, hogy segítenek fenntartani, artikulálni ezt az identitást. A másik téves út az irodalom közösségi és erkölcsi küldetésének teljes tagadásához vezet, annak a nézetnek a révén, miszerint az irodalomnak kizárólag csak esztétikai jelentősége lehet, és egy

kisebbségi körülmények között született irodalom eleve hátrányos helyzetből indul, midőn egyetemes esztétikai értékek létrehozására vállalkozik.

Mindezzel számot vet Bányai János is, midőn a vajdasági magyar irodalmat, ennek az irodalomnak az értékeit kritikai mérlegére helyezi. Pontosan tudatában van annak, hogy a kisebbségi helyzet (léthelyzet) eleve korlátozza azt a szabadságot, amely minden valódi értékeremtés feltétele. „Mintha – mondja – a kisebbség léthelyzetét eleve az önvédelem gesztusai és jelképei határolnák be. E határok között az individuum szabadságára, a nyitottságra és a kezdeményezésekre alig van esély.” Ezt a megállapítást részletesebben a következőkben fejti ki: „Az indokolt és jogos kisebbségföltérdeklődésből egyenes ágon következik a kisebbségi irodalmak jó előre megfogalmazott és körülírt szerepe, mindenekelőtt az irodalom számára megszabott kisebbségmentés feladata. Ez a veszélyeztetett léthelyzetből kivont szerep és feladat a kisebbségi irodalmak megértéshorizontját is meghatározza: az aggódó és féltő tekintetű érdeklődés nem az irodalmat nézi, hanem átnéz rajta, a kisebbségi irodalom szókapcsolatban a »kisebbséget«, a kisebbségi létszimbólumokat, a kiosztott szerep maradéktalan lejátszását figyeli, az »irodalomra« alig van tekintettel, legfeljebb egy-két közhellyel intézi el, hiszen szigorúan megszabott funkciói közepette kezeli.”

A kisebbségi irodalom kétségtelenül történelmi és politikai terhek nyomása alatt tevékenykedik, ennek ellenére igen sok példája van annak (a vajdasági magyar irodalom körében is), hogy az alkotó erő le tudja győzni a mostoha helyzet következményeit. Azt természetesen Bányai János is jól tudja, hogy maga a kisebbségi sors- és feladatvállalás is magas értékek létrehozásával járhat együtt, és a kisebbségi irodalom senkit sem predesztinál a „provincializmusra” és a „banalitásra” (ezek Bányai szavai). Mintha ő is az irodalomelmélet-író René Wellek és Austin Warren megállapítását követné, a két tudós amerikai szerző ugyanis az irodalmi értéknek egy kettős dimenziójáról beszél, eszerint a művészet egyrészt „öncél”, vagyis pusztán esztétikai tényező, másrészt „közösségi rítus és kulturális kötőerő”, vagyis egy emberi közösség identitásának kinyilvánítása, belső szolidaritásának erkölcsi médiuma. A művészet, az irodalom két arculatát: az esztétikait és a rituálisait, az erkölcsit természetesen nem lehet egymástól elválasztani, kivált nem lehet egymással szembe fordítani.

Bányai Jánosnak nem volt szüksége túlságosan nagylelkű kritikusi gesztusokra, midőn a vajdasági magyar irodalomban olyan értékeket jelölt meg, amelyek eleget tesznek mind az esztétika, mind a közösségi megbízatás követelményeinek. *Hagyománytörés* című kötetében arról beszél, hogy „a kisebbségi irodalmakban nem különíthetők el a modernitás paradigmái, csak egyes művek vannak, amelyek beilleszkednek a modernitás magyar irodalmi folyamataiba”. Ilyen műveket mindazonáltal bőven talál ő maga is, például Herceg János,

Fehér Ferenc, Ács Károly, Pap József, Koncz István, Gion Nándor, Végel László, Domonkos István, Tolnai Ottó és mások írásai között. Sőt tulajdonképpen a „modernitás paradigmáját” is megtalálja, elvégre erről a paradigmáról beszél 1965: *a (poszt)modern (?) fordulat éve (Folyóirat a korszakküszöbön)* című tanulmányában, amely az újvidéki *Új Symposion* három évtizedes történetének felidézése során a vajdasági magyar folyóirat által kezdeményezett modern (avantgárd? posztmodern?) fordulat következményeivel vet számot. Ennek a fordulatnak mindenképpen egyetemes magyar irodalmi szerepe volt, és ennyiben igenis alkotó módon hatott a magyar modernitás paradigmáira.

A vajdasági magyar irodalomnak, hangoztatja Bányai János, létezik története, de alig létezik vagy csupán töredékesen létezik teóriája. Ennek az elégedetlenségre utaló megállapításnak, különben minden kisebbségi irodalom vonatkozásában, sok igazsága van. A kisebbségi irodalom „teóriáiba” ugyanis szüntelenül belejátszik az a kényszerűség, miszerint ezek az irodalmak általában nem érhetik be „az individuum szabadságát reprezentáló – irodalmi – értékteremtéssel”, hanem szinte mindig egy politikai és ideológiai artikuláció feladatát kell vállalniuk. Mindez egészen különleges helyzetet hozott létre a vajdasági magyar irodalomban a jugoszláviai háborúk: Szarajevó és Vukovár és most már Kosovo után. A vajdasági magyar irodalomnak ugyanis éppen a jugoszláv stabilitás és a jugoszláv kulturális struktúra szétrombolása után egy egészen más környezetben kellett önmagát meghatározni, identitását és stratégiáját megfogalmazni. Ráadásul meggyöngült a vajdasági magyar irodalom korábbi jól működő intézményrendszere, és az írók egy része Magyarországra menekült, vagy éppen a nyugati világban (mint a kiváló költő: Domonkos István) találta meg új otthonát.

Van Bányai Jánosnak egy igen szép tanulmánya, címe: *Szarajevó, 1986. És azután, ez eredetileg a Tokaji Írótábor 1994-es összejövetelén hangozott el. Az előadó itt az 1986-os: „békebeli” szarajevói költőtálalkozó emlékért idézte fel, ezen a nemzetközi költői fesztiválon akkor a vajdasági magyar költészet kapott ünnepi szerepet. Azóta széthullott a jugoszláv állam, az a multikulturális képződmény, amely az ottani magyar irodalom számára is, minden pártállami berendezkedés ellenére, működési teret és lehetőséget adott. „A jugoszláviai magyar költészet – állapítja meg Bányai – egyike volt az akkoriban Jugoszláviában alkotott költészeteknek, és ne feledkezzünk meg arról, hogy az akkori Jugoszlávia nem nemzetállam, bár a maga módján szocialista, ha nem is kimondottan »reálszocialista«. A rendszer kifogyott, és nem kerülhette el a kimúlást, de a nem nemzetállamból háború útján teremtődött nemzetállamo(cká)k az éppen hogy csak éledező többkultúrájú gondolkodást ellenségek és árulónak hirdetve kulturális és költészeti értékrendeket számoltak fel, minek következtében a kisebbségi kultúrák és költészetek, az eleve furcsál-*

lottak és ambivalensek, így a jugoszláviai (vajdasági) magyar kultúra és költészet számára is merőben új élethelyzet teremtődött. Ebben az élethelyzetben már nem adatott meg számára a több kultúra együttéléséből származó védősánc.”

Kétségtelen, hogy a jugoszláviai változások (hazai) értelmezői általában nem számolnak azzal a helyzettel, amelynek jellemzését Bányaitól az imént idéztem, holott azt a szinte összeroppanásszerű válságot, amelyet a vajdasági magyar kulturális intézményrendszernek és magának az ottani magyar irodalomnak az utóbbi évtizedben el kellett szenvednie, nagyrészt a multikulturális jugoszláviai rendszer összeomlása következtében a vajdasági magyarságra nehezítő, ennek nemzeti identitását veszélyeztető nagyszerb nacionalizmus, a Milošević elnök nevével fémjelezhető, egyszerre szélsőbal- és szélsőjobboldali karakterjegyeket magán viselő uralmi rendszer okozta.

Mindezek következtében hangzottak el Tokajban (és most a *Kisebbségi magyaróra* című kötetben) Bányai János igen keserű kérdései, vallató kérdések, amelyek a vajdasági magyar irodalom jövőjére és fennmaradására kérdeztek rá: „Van-e tehát a jugoszláviai magyar költészetnek mint igencsak furcsállott »kisebbségi« költészetnek a részeg balkáni kocsmá lélethelyzetében még szava a világról és a világhoz, vagy elnémult a történeti tapasztalat közvetlen élményének és a vers csüggesztő hasznavehetetlenségének terhe alatt? Így már csak az egyes költő tépett ruhája és összeroncsolt verse őrizné meg eltűnése fájó nyomait? Elképzelhető-e, hogy e kettős szorítás folytán egy évtizedekig létező és itt-ott még figyelmesen is ápolt, ambivalenciákban és ellentmondásokban konstituálódott költészet lassú felszámolása után már csak az emlékek maradtak meg, és helyette csupán egyes költők vannak, tehát a költészet helyett személyes líratörténetek, amelyek bármennyire fontosak és jelentősek, beolvadnak egy másik értékrendbe, minthogy besorolást nyertek a homogénnek hirdetett nemzeti költészet értékrendjébe?”

Azóta, hogy ezek a kérdések elhangzottak, eltelt egy fél évtized, és a vajdasági magyar irodalom igazolni tudta a maga létjogosultságát, életképességét és teremtő erejét, mindenekelőtt azt, hogy volt válasza azokra a kihívásokra, amelyekkel a történelem ostromolta. Természetesen a jugoszláviai háborúk kihívásaira, a vajdasági magyar kisebbség drámai sorsára gondolok. Olyan szépirodalmi művek kísérelték meg a válaszadást, mint Tolnai Ottó új versei, amelyek a háború botrányát leplezik le, vagy Pap József, Fehér Kálmán, Brasnyó István, Jung Károly, Tari István, Kontra Ferenc újabb művei és persze Bányai János esszéi, tanulmányai, amelyek a vajdasági magyar irodalom új helyzetében továbbra is a „megértés stratégiáját” képviselik. Az egyetlen szellemi stratégiát, amelyet egy irodalomtudósna, írónak, egyáltalán értelmiséginek, még ha kisebbségi helyzetben és háborús szorongatások másnapján tevékenykedik is, képviselnie kell.